

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
Національна академія наук України

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ 2004-2005 рр.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN UKRAINE 2004-2005

Появі у світ цього видання сприяла фінансова підтримка
Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПІК)
Південно-Української археологічної експедиції ІА НАН України
Львівської філії Охоронної археологічної служби України
Кримської філії ІА НАН України

South-Ukrainian Archaeological Expedition of the IA NASU
Lviv branch of the Protection Archaeological Service of Ukraine
Ukrainian Society of the Protection Historical and Cultural Monuments
Crimean Branch of the Institute of Archaeology of the NAS Ukraine (IA NASU)
have given financial support for publishing of this book

КИЇВ ЗАПОРІЖЖЯ
ДИКЕ ПОЛЕ
2006

ББК 63.4 я5 (Укр.)

УДК 902

А 87

Редакційна колегія: член-кореспондент НАН України С.Д. Крижицький
член-кореспондент НАН України О.П. Моця
д.і.н. Д.Н. Козак
д.і.н. Г.Ю. Івакін
д.і.н. Л.Л. Залізняк
д.і.н. В.В. Отрощенко
д.і.н. О.В. Сухобоков
д.і.н. І.В. Терпиловський
к.і.н. В.Л. Миц
д.і.н. Н.О. Гаврилюк, головний редактор

Укладач: д.і.н. Н.О. Гаврилюк

Рецензенти: д.і.н. Г.І. Шаповалов, д.і.н. В.М. Зінько

Друкується за постановою Вченої ради ІА НАН України № 7 від 5 жовтня 2006 р.

А 87 Археологічні дослідження в Україні 2004-2005 рр.: Збірка наукових праць / За ред. Н.О. Гаврилюк. — Вип. 8. — Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле, 2006. — 540 с. ISBN 966-8132-81-5

У 122 публікаціях (19 відносяться до польового сезону 2004 р.; 94 — до 2005 р.; 2 — науковому фонду ІА НАНУ; 5 — методам природничих наук в археології; 2 — актуальним питанням польової археології; 4 — хроніці та інформації) з багатьма ілюстраціями 198 авторами представлені результати розкопок та розвідок всіх археологічних культур України.

Для археологів, істориків, антропологів.

ББК 63.4 я5 (Укр.)

А 87 Археологические исследования в Украине 2004-2005 гг.: Сборник научных трудов / Под ред. Н.А. Гаврилюк. — Вып. 8. — Киев-Запорожье: ИА НАН Украины, Дикое Поле, 2006. — 540 с. ISBN 966-8132-81-5

В 122 публикациях (19 относятся к полевому сезону 2004 г.; 94 — к 2005 г.; 2 — Научному фонду ИА НАНУ; 5 — методам естественных наук; 2 — актуальным (болезненным) вопросам археологии; 4 — хронике и информации с многочисленными иллюстрациями 198 авторами представлены результаты раскопок и разведок всех археологических культур Украины.

Для археологов, историков, антропологов.

ББК 63.4 я5 (Укр.)

Archaeological Researches in Ukraine 2004-2005: Collection of scientific works / Editor N.A.Gavriliuk. — Issue 8. — Kiev-Zaporizhzhia: IA NAS Ukraine, Dikoe Pole, 2006. — 540 p. ISBN 966-8132-81-5

By 198 authors in 122 publications (19 of them concern the field season of 2004; 94 — 2005; 2 — Scientific Fund of Institute of Archaeology of NASU; 5 — questions of technique of natural sciences; 2 — trigger points of the Ukrainian archaeology; 4 — chronicle and data) with numerous illustrations are submitted results of excavations and reconnaissances of all spectrum of archaeologic cultures all over Ukraine.

For archaeologists, historians, anthropologists.

© Інститут археології НАН України, 2006
© Автори статей, 2006
© Н.О. Гаврилюк — укладання, 2006
© Дике Поле, 2006

Махортых С.В., Ролле Р., Скорый С.А., Херц В., Белозор В.П. Работы Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2005 г.	276
Мацкевий Л.Г. Дослідження Львівської обласної експедиції 2005 р.	278
Мацкевий Л.Г., Кочкін І.Т., Панахид Г.І., Ткачук Т.М. Дослідження Прикарпатської експедиції 2005 р.	281
Михальчишин І.Р. Розвідки в межиріччі верхів'їв р. Південний Буг і р. Збруч у 2005 р.	284
Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлев М.М. Археологічні дослідження поблизу Львівської площі в 2005 р.	285
Мовчан І.І., Козловський А.О., Ієвлев М.М. Про археологічні дослідження по вул. І.Франка, 4б, м. Києва в 2004-2005 рр.	288
Мокроусов С.В. Раскопки на поселении Зеленый мыс (Крымское Приазовье) в 2005 г.	291
Моця О.П., Черненко О.Є., Казаков А.Л., Сорокін С.О. Охоронні археологічні дослідження в м. Чернігові у 2005 р.	293
Нераденко Т.М. Розкопки поселення та могильника Молюхів Бугор	295
Охріменко Г.В., Пашикевич Г.О. Вивчення особливостей двошарової пам'ятки Голишів на Волині .	298
Петраускас О.В., Шишкін Р.Г., Бабенко Р.В. Дослідження археологічних пам'яток пізньоримського часу на Київщині у 2005 р.	299
Петрашенко В.О., Циндровська Л.О. Роботи Канівської експедиції у 2005 р.	302
Приймак В.В., Осадчий Є.М. Золотоординське поховання у центрі Сум (з приводу 350-річчя міста) ..	307
Прищепа Б.А., Позіховський О.Л., Чекурков В.С. Розкопки на території «Нового міста» в Острозі.....	311
Прищепа Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської обл.	315
Прищепа Б.А., Чекурков В.С. Перші археологічні розкопки в Корці.....	318
Пуголов Ю.О. Роботи на некрополі доби пізнього українського середньовіччя в околицях с.Келеберда Кременчуцького р-ну Полтавської обл. у 2005 р.	320
Пуздровский А.Е., Медведев Г.В., Соломоненко А.Е., Труфанов А.А. Охранные исследования Усть-Альминского некрополя в 2005 г.	323
Редина Е., Агульников С. Предварительные итоги раскопок могильника эпохи позднего энеолита – ранней бронзы, на правом берегу Тилигульского лимана.....	324
Редина Є., Папуци-Владико Є. Дослідження Кошарського археологічного комплексу у 2005 р.	326
Сагайдак М.А., Тараненко С.П., Івакін В.Г. Дослідження Подолу Києва (Ярославський провулок 7/9, Р-1) .	327
Сорочан С.Б., Крупа Т.Н. Мартирий Св. Василея в византийском Херсоне	329
Сорочан С.Б., Крупа Т.Н., Сазанов А.В., Иванов А.В. Об археологических исследованиях и консервационно-реставрационных работах на территории «цитадели» Херсонеса в 2005 г.	334
Степанчук В.Н. Спасательные работы 2005 г. на среднепалеолитической стоянке Заскальная VI (Колосовская), Крым	340
Супруненко О.Б. Дослідження по вул. Генерала Жадова у Кременчуці	341
Супруненко О.Б., Гавриленко І.М., Кулатова І.М. Розвідки на території будівництва металургійного комбінату «Ворскла-сталь» у пониззі Псла.....	346
Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Розкопки курганів на території розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління Полтавського гірничо-збагачувального комбінату під Комсомольськом ..	349
Тиліщак В.С. Розвідки в Монастириському та Підгаєцькому р-нах Тернопільської обл. у 2005 р.	355
Тимченко В.Н. Арабиграфические надписи кладбища Гази-Мансур и других памятников Бахчисарая..	358
Томенчук Б. П., Мельничук О. Л. Археологічні дослідження давнього Галича у 2003-2005 рр.	365
Ушаков С.В. Исследования в северо-восточном районе Херсонеса в 2004-2005 годах.....	368
Фоменко В.М., Шевченко Н.П., Балушкін О.М., Требух О.О. Охоронні дослідження поселення доби пізньої бронзи Виноградний Сад.....	372
Черновол Д.К., Рижов С.М. Дослідження трипільського поселення біля с.Піщана.	373
Чистов Д.Е. Работы Березанской (Нижнебугской) археологической экспедиции ГосЭрмитажа в 2005 г.	376
Шевченко Н.П., Новик М.М. Дослідження Правобережної розвідувальної експедиції в 2005 р.	380
Шидловський П.С., Ветров Д.О., Васильєв П.М., Біденко Д.І. Дослідження палеолітичної стоянки Семенівка III в 2004-2005 роках	381
Шидловський П.С., Кобець В.Д. Нові знахідки пізньоплейстоценової фауни в Середньому Подніпров'ї	385
Шрамко І.Б., Голубева І.В., Задніков С.А. Археологічні дослідження на території Харківської обл. в 2005 р.	388
Шумова В.О., Рижов С.М., Якубенко О.О. Археологічні дослідження трипільського поселення Ріпниця-1 на Київщині у 2005 р.	393
Розділ 3. З НАУКОВИХ АРХІВІВ	396
Балушкін А.М., Фоменко В.Н. Курган «Ананьїна Могила» близ г. Новая Одесса Николаевской обл.	396
Гаврилюк Н.О., Красильников К.І. Поховання передскіфського часу біля сс. Піонерське,	

Дослідження палеолітичної стоянки Семенівка III в 2004-2005 роках

Шидловский П.С., Ветров Д.О., Васильев П.М., Биденко Д.И. **Исследования палеолитической стоянки Семеновка III в 2004-2005 гг.** В 2004 году кафедрой археологии и музееведения КНУ имени Тараса Шевченко были продолжены исследования стоянки Семеновка III, в Киевском Левобережье. Раскопки 1997-2001 годов обнаружили наибольшую концентрацию материала, представленного кремневыми изделиями и фаунистическими остатками. В 2004-2005 гг. исследовалась периферийная часть памятника площадью 8×3 м. Археологические материалы представлены отходами производства и орудиями труда, среди которых преобладают резцы и микролитические вкладыши. Фаунистические остатки представлены в основном мамонтом. Наибольший интерес представляют украшения из раковин морских моллюсков.

Shidlovsky P.S., Vetrov D.O., Vasilyev P.M., Bidenko D.I. **Researchers of the Semenivka III Palaeolithic site in 2004-2005.** In 2004-2005 field seasons was continued the investigations of the Semenivka III Upper Palaeolithic site by the Department of Archaeology and Museology of Kyiv National University. By the previous excavations 1997-2001 was discovered the concentration of flint artifacts and fauna materials. The 2004-2005 researches were provided on the periphery part of the site. Flint artifacts consists of debitage and stone tools which includes mainly burins and microliths. Fauna remains mainly belongs to mammoth.

В польові сезони 2004-2005 років палеолітичною експедицією кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка було поновлено археологічні дослідження на пізньопалеолітичній пам'ятці Семенівка III (Шидловський, Ветров 2004). Пам'ятка розташовується в 4 км на схід від с. Семенівка і в 3 км на захід від крайніх хат с. Хмельовик Баришівського р-ну Київської обл. на землях Семенівської сільради.

Стоянка виявлена у 1996 році Д.Ю. Нужним, досліджувалась протягом 1997-2001 років палеолітичною експедицією Інституту археології НАН

України (Нужний, Ступак, Шидловський 1998).

Польовими дослідженнями 1997 – 2001 рр. було розкрито пам'ятку, яка являє собою скупчення культурних та фауністичних решток. На глибині 1,70 – 2,00 м найбільш великі кістки утворювали досить чітке півколо (5×5 м), в центрі якого і залягала більшість матеріалу – мушлі, мікроліти, знаряддя праці, вироби з бурштину. Найбільша концентрація відходів кременеобробного виробництва спостерігалась в південному напрямку від об'єкта. З фауністичних залишків, окрім мамонта (*Mammuthus primigenius* Blum.), присутні також вовк (*Canis*

lupus), *північний олень* (*Rangifer tarandus*), *сайга*. Дослідники інтерпретують досліджуваний комплекс в якості тимчасової сезонної стоянки з залишками житла та виробничою ділянкою перед ним. Загальна площа розкритої пам'ятки на 2001 рік становила 132 м².

Топографічно стоянка знаходиться на платоподібному мису найвищої тераси Трубежу напроти впадіння Недри, за 500 м від ур. Вибла Могила, яке являється найвищим місцем в окрузі на відстані 30-40 км (132 м над рівнем моря), з якого добре простежуються долини Недри, Трубежу та Дніпра. На цьому мису в попередні роки було розкрито ще дві палеолітичні пам'ятки (Семенівка I та II), які разом з Семенівкою III безумовно відносяться до одного культурно-хронологічного кола, але остання розташовується на відстані 50 м від Семенівки II і є окремим археологічним об'єктом. Мис являє собою край найвищої (п'ятої дніпровської за М.Ф. Веклічем) тераси і безпосередньо переходить у вододільне плато між Трубежем та Супоем, що маркується наявністю курганної групи «Вибла могила» та геодезичного знаку (Нужний 1997).

В польові сезони 2004-2005 років було зроблено прирізку 8×3 м до південно-східного краю основного розкопу (Опанасюк, Шидловський 2005). Таким чином, площа розкопу становила 28 м² із цифрово-літерною нумерацією сітки метрових квадратів, згідно попередніх планів С – У / 44 – 51. Саме в цьому напрямку спостерігалось продовження концентрації культурних решток в розкопах 2000 – 2001 років.

Стратиграфічні умови, як і у попередні роки, засвідчують досить незадовільний стан збереженості пам'ятки – тільки з рівня 170 см починають траплятися ділянки чистого лесу, що не перероблені діяльністю землерийних тварин, внаслідок чого археологічні знахідки трапляються вже в чорноземному шарі з глибини 20 см. Досить сильне рознесення культурних решток свідчить про невелику глибину первинного залягання культурного шару (150-180 см). З причини активної діяльності ховрахів, межі між різними нашаруваннями є нечіткими і спостерігається поступове зменшення гумусованості ґрунту вглибину. На площі розкопу зафіксована така стратиграфія нашарувань:

0,0 – 0,56 (0,82) м – hI – голоцен. Чорноземний ґрунт, темно-сірий до чорного, пухкий, пілуватий, грудкуватий тонкопористий. Нижня межа нечітка і нерівна із затьоками і язиками через значну переритість кротовинами і червороїнами.

0,56-0,82 – 2,25-2,33 м. рп3 – пізньопричорноморський. Лес світло-сірий, донизу до сірувато-палевого, неоднорідно забарвлений через значну перемішаність із гумусовим матеріалом голоценового ґрунту (активна діяльність педофауни). Пілувато-легкосуглинистий, пористий, безструктурний заповнений борошністими карбонатами, а із глибини 1,3-1,4 м колір на-

буває палевого відтінку, поширені карбонати у вигляді дрібних стяжін, дещо видовженої форми, діаметром 0,1 см, мають 0,3-0,4 см в довжину. Кротовини мають діаметр 6-8 см і дуже поширені. Перехід донизу помітний: нерівний, ерозійний. З 1,60 м з'являються рештки жовтавого нешаруватого лесу не переробленого діяльністю землерийів. З 1,80 – стерильний жовтий лес з тонкими прошарками світлого піску, стяжіннями карбонатів.

2,25 (2,33) м і глибше, досягає 4-х метрів рс1 – ранньопричорноморський. Потужний лес, палевий, більш однорідно забарвлений порівняно із попереднім горизонтом; шаруватий, пілуватий. Структура призматично-грудкувата. Наявні прошарки тонкого піску, світлішого кольору, потужністю 1-2 см, кількістю до 20 (на глибині 3,2 м). Вочевидь, мають алювіальне походження та відкладалися на даній ділянці внаслідок активних еолових процесів.

Перші крем'яні знахідки, забарвлені блакитною патиною, трапляються вже в орному шарі чорнозему. Найбільша кількість культурних решток походить з сірувато-жовтого строкатого суглинку, який являє собою верству неодноразово змішаних кротовинами чорнозему, підґрунтя та верхніх шарів плейстоценового лесу. Саме з ним був пов'язаний зруйнований культурний шар пам'ятки, і в ньому, починаючи з глибини 1,60 м траплялась більшість фауністичних решток. Найбільша концентрація археологічного та фауністичного матеріалу спостерігалась на глибині 1,80 – 2,0 м. Нижче, у підстеляючому шарі шаруватого світло-жовтого лесу із лінзами дрібного піску, кількість культурних решток різко зменшується і з глибини 2,0 м вони присутні тільки у кротовинах.

Планіграфічні спостереження виявляють поступове зменшення концентрації знахідок в цьому напрямі, що свідчить про периферійну південну ділянку об'єкта, який був розкопаний в 1997-2001 роках (Нужний, Ступак, Шидловський 2000).

Крем'яний комплекс представлений як знаряддями праці, так і відходами виробництва (загальна кількість 1043 екз.).

Сировиною для виготовлення виробів слугували різні породи кременю – канівський, який походить з території Канівських дислокацій на Правобережжі та дніпровський моренний кремій що зустрічається в моренних відкладах Середнього Подніпров'я (Рижов 2004).

Відходи виробництва (955 екз. всього, 585 екз. без лусочок) представлені нуклеусами, уламками, відщепами, скалками, платівками та мікроплатівками. Серед нуклеусів (14 екз.) (рис. 1) та нуклеоподібних уламків переважають екземпляри зустрічного сколювання з косозрізаними площадками (рис. 1. 1, 5, 6, 9) та призматичні одноплощадкові, як з прямою, так і зі скошеною відбивною площадкою (рис. 1. 2, 3, 4, 7, 8). Представлені також нуклеуси

альтернативного сколювання (рис. 1. 1, 9). Впадає у вічі сильна редукція цих виробів, що свідчить про певний дефіцит сировини і створює враження мікролітичності комплексу. Техніка первинного розколювання спрямована на отримання платівок невеликих розмірів та мікроплатівок (88 та 47 екз.) з використанням редукції карнизу, підправкою чи пришліфовкою відбивної площадки.

Серед відходів виробництва також наявні відщепи (284 екз.), реберчасті сколи (14 екз.), скалки (104 екз.), різцеві сколи (14 екз.) та мікрорізці (2 екз.).

Вироби з вторинною обробкою становлять 8% від усього комплексу (88 екз.) представлені різцями, мікролітами, ретушованими відщепами та платівками (рис. 2, 3, 4). Серед різців (рис. 2.) (26 екз., 30% від кількості знарядь) переважають дволезові, виготовлені на платівках та на їхніх уламках. Найбільшу групу складають бокові різновиди з косо- або пряморетушованою площадкою (рис. 2. 1, 2, 4, 12, 13) та на куті зламаної платівки (рис. 2. 3, 6, 8, 10, 11, 14). Виділяється серія «пласких» різців (рис. 2. 1, 2, 4). Також наявні три серединні різця (рис. 2. 7, 16).

Серед мікроінвентаря (26 екз., 30%) найчисельнішу групу складають мікроплатівки з притупленим краєм та їхні уламки (рис. 3. 2-24). Серед них наявні вироби з обрубуючою ретушшю по всій довжині заготовки (рис. 3. 2-17, 21-23), частково ретушовані та з тронкованими як базовими так і дистальними частинами (рис. 3. 18, 19, 20, 24). Присутня також серія виробів з пласкою та напівстрімкою ретушшю по черевцю (5 екз.) (рис. 3. 5, 6, 7, 8, 9). Серед мікролітів наявні три екземпляри вістер з притупленим краєм (рис. 3. 1, 2, 3), одне – голкоподібної форми з притупленими кінцями (рис. 3. 3).

В колекції також наявні різні платівки з тронкованими кінцями (6 екз.) (рис. 4. 1, 3, 4, 6). Серед інших виробів з вторинною обробкою присутні ретушовані платівки та відщепи (10 та 19 екз.) (рис. 4. 2, 5, 7-10), з яких вирізняються чотири скобеля (рис. 4. 5, 7), а також широкий ніж на платівчастому відщепі з притупленим обрубуючою ретушшю краєм (рис. 4. 2).

Як і в попередні роки, серед матеріалів 2004 року, практично не представлені знаряддя по обробці шкіри: наявне одне скребачкоподібне знаряддя на зпрацьованому човнуватому нуклеусі (рис. 1. 5).

Крем'яний комплекс пам'ятки демонструє значну економію сировини, що проявляється у: 1. максимальному використанні нуклеусів. Більшість нуклеусів з кременю якісних гатунків максимально утилізовані, що надає їм вигляду призматичних двох- або одноплощадкових мікролітичних нуклеусів (негативи сколів не перевищують 1 см по ширині); 2. як наслідок – орієнтація на виготовлення знарядь на мікроплатівках, переважно для розрахованих на за-

кріплення у пазах мікролітів. Це, в свою чергу, призвело до більшого вдосконалення технології первинного розколювання (ретельне огранення нуклеусів, підправка та пришліфовка ударних площадок, цяткова ударна площадка сколів). Результатом мікролітизації стало зменшення у

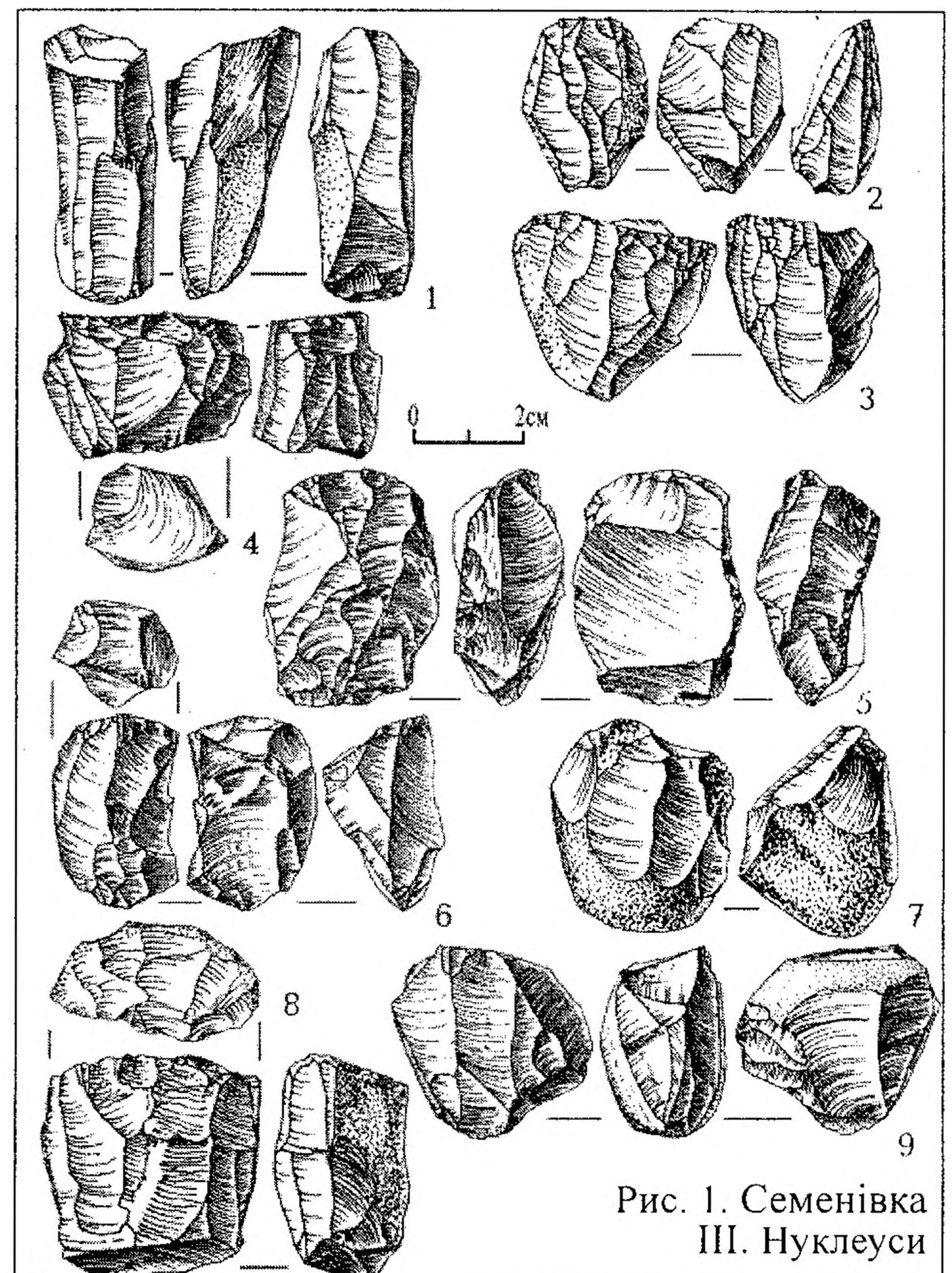

Рис. 1. Семенівка III. Нуклеуси

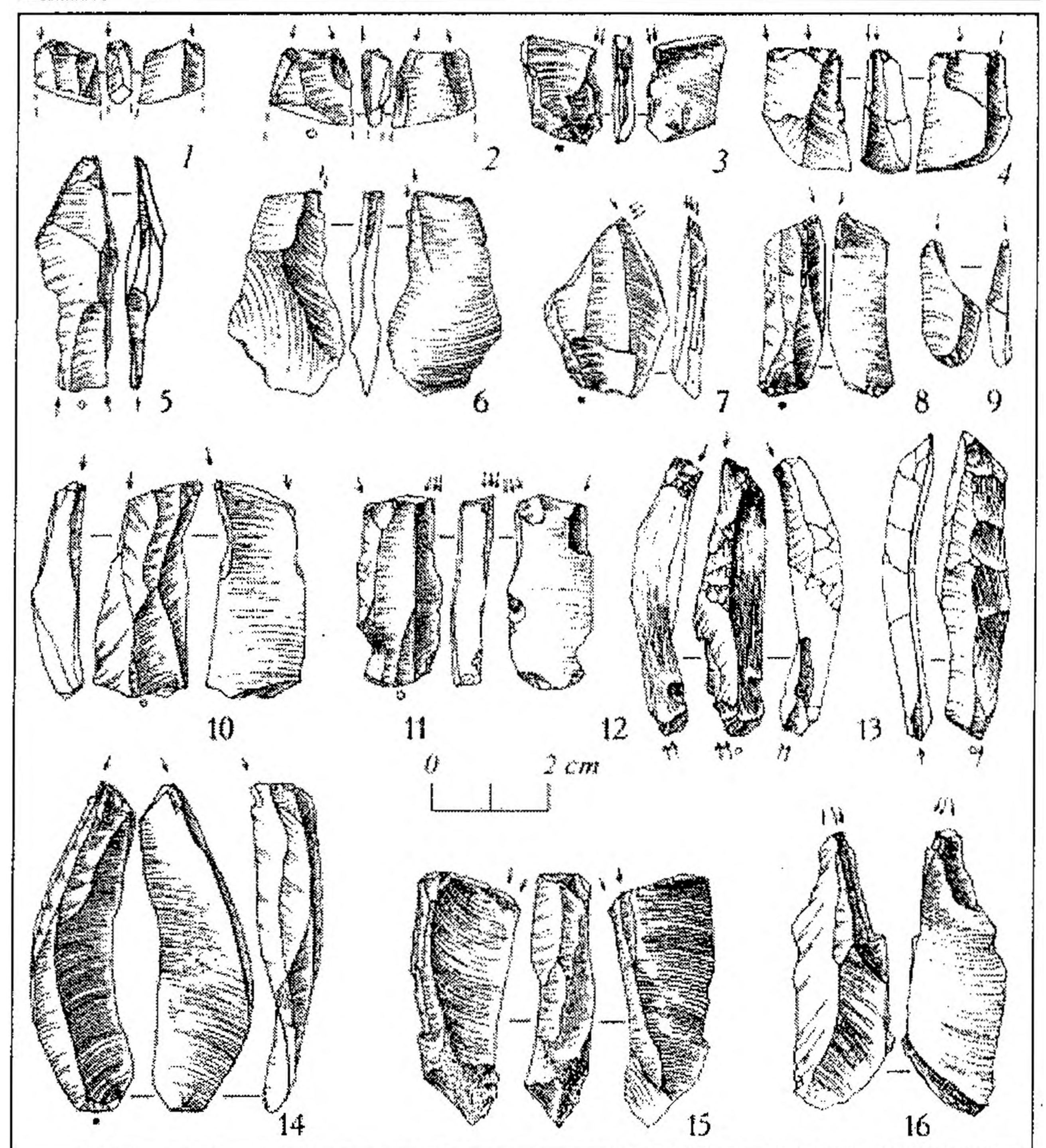

Рис. 2. Семенівка III. Різці

розмірах всіх категорій знарядь, стандартизація та спрощення знаряддевого набору.

Фауністичні рештки в розкопі 2004-2005 року розташовувались без помітних скупчень і представлені переважно дрібними екземплярами незадовільної збереженості, що затрудняє їхнє визначення та з'ясування видової належності. Серед

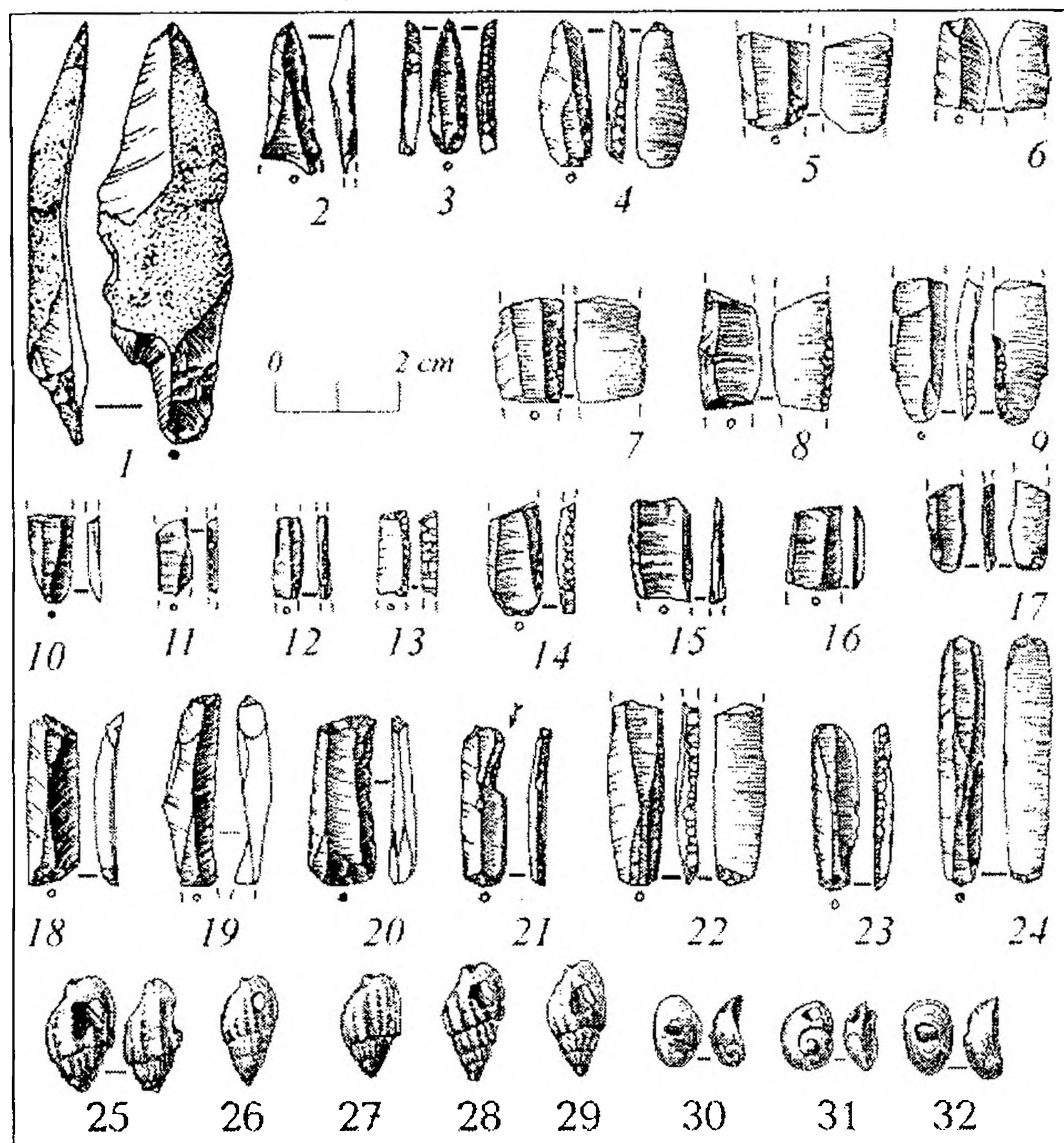

Рис. 3. Семенівка III, IV. Вістря, мікроінвентар та підвіски з морських мушель

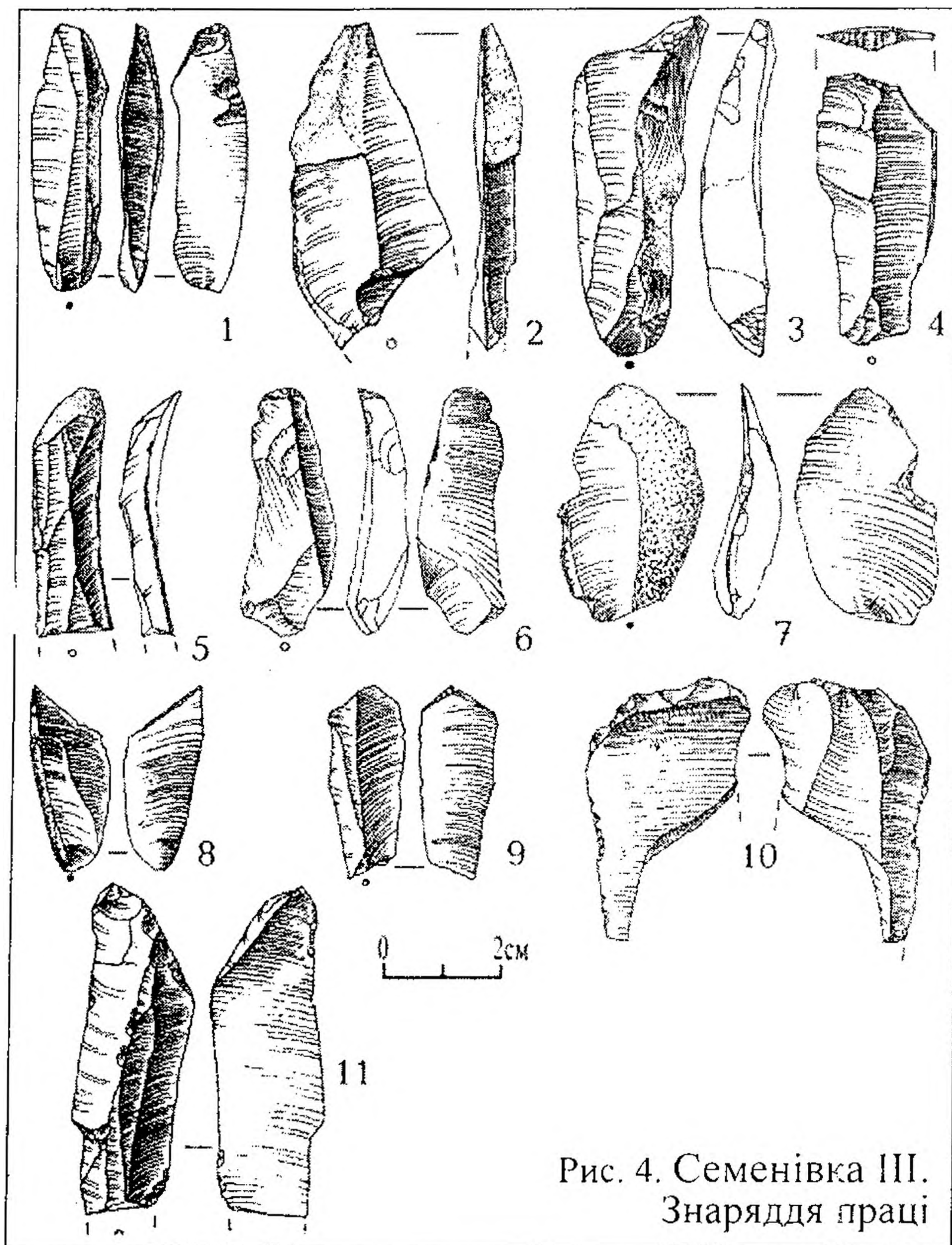

Рис. 4. Семенівка III. Знаряддя праці

матеріалу, який можливо визначити, представлені переважно невеликі уламки ребер мамонта (до 30 см). Наявні також уламки трубчастих кісток цієї тварини та дві метаподії мамонта, що зберегли анатомічний порядок. Представлений також уламок трубчастої кістки невеликого ссавця, можливо від кінцівки, знайдених в попередні роки решток вовка та різьць дрібної тварини, можливо, зайця (визначення С.Пеана – Національний музей природничої історії, Париж).

Також на площі розкопу, без помітних скупчень поширювались дрібні уламки кісткового вугілля, серед якого необхідно відмітити обгорілий екземпляр частини епіфіза кістки великої тварини (можливо мамонта). Подібні знахідки на пізньопалеолітичних пам'ятках зазвичай інтерпретують як залишки від жирових світильників.

Серед інших фауністичних знахідок привертають увагу підвіски з морських мушель *Nassa reticulata*, *Cyclope neritea* L., *Theodoxus*. За означений період віднайдено 20 подібних виробів (рис. 3. 25-32; рис. 5.), як з просвердленими отворами, так і непошкоджені екземпляри. Загальна кількість морських мушель за весь час дослідження пам'ятки становить 130 екз. Знахідки підвісок з мушель морських та лиманних мушель на стоянках Межиріч, Семенівка II, III, Мізин засвідчує регулярні зв'язки населення Середнього та Верхнього Подніпров'я з басейном Чорного моря.

Певним досягненням сезону 2005 року стало знаходження підйомного матеріалу на території сусіднього мисового підвищення у вигляді досить масивного вістря на платівці оформленого дрібною ретушшю по краю (рис. 3. 1). Зважаючи на значну патинізацію та палеолітичний вигляд виробу, можливо стверджувати про наявність нового пізньопалеолітичного місцезнаходження на цій території – Семенівка IV.

Майбутні дослідження Семенівських пам'яток дадуть можливість значно розширити наше уявлення про палеолітичне населення Середнього Подніпров'я.

Література

Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграфетські пам'ят-

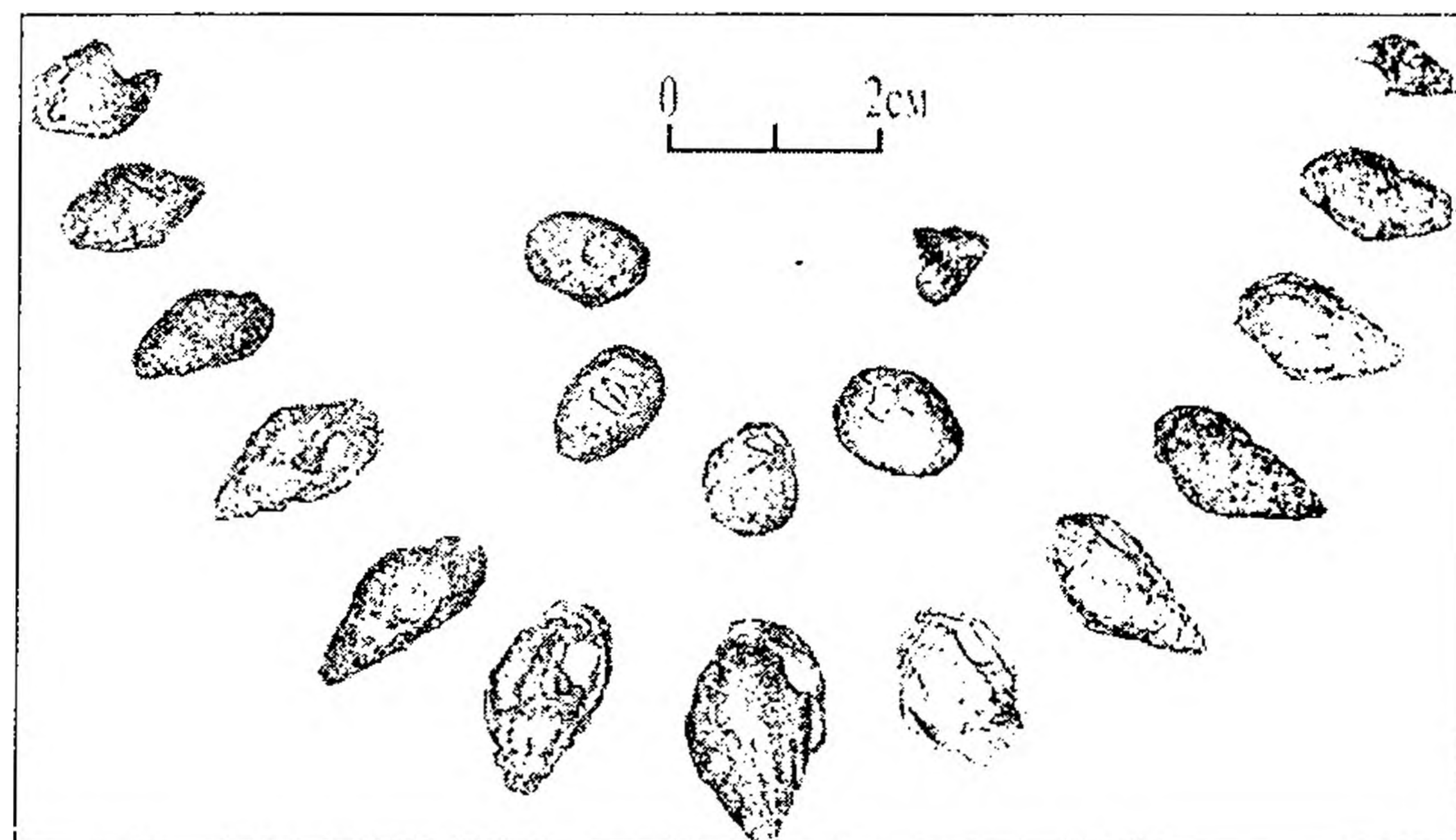

Рис. 5. Семенівка III. Підвіски з морських мушель

ки у басейні Трубежу // Археологія, №2. 1997.

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Звіт про роботу Семенівської палеолітичної експедиції у 1999 р. НА ІА НАН України № 1999/ 50.

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Розкопки пізньопалеолітичного поселення Семенівка III у басейні Трубежу у 1997-1998 рр. // Археологічні відкриття в Україні 1997 – 1998 рр. Київ, 1998.

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівка III та особливості весняно-літніх поселень межиричської культури Середнього Подніпров'я // Археологія, №2. 1997.

Шидловський П.С., Кобець В.Д.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Нові знахідки пізньоплейстоценової фауни в Середньому Подніпров'ї

Шидловський П.С., Кобець В.Д. Новые находки позднеплейстоценовой фауны в Среднем Поднепровье. В статье представлены находки позднеплейстоценовой фауны, которые были исследованы экспедициями кафедры археологии та музеєведения КНУ имени Тараса Шевченка на территории Среднего Поднепровья за период с 2001 по 2005 год. Фаунистические остатки представлены различными видами холодолюбивой фауны, найденными на памятниках со следами человеческой деятельности, так и исключительно палеонтологическими объектами. Предварительный анализ распространения находок позволяет высказать определенные выводы о характере существования крупных плейстоценовых млекопитающих на данной территории, а также провести связь с топографией позднепалеолитических стоянок.

Shidlovsky P.S., Kobets V.D. New finds of Pleistocene fauna in the Middle Dnieper region. The article represents investigation of Pleistocene fauna which provided by Department of Archaeology and Museology, Kyiv National University in Middle Dnieper region in 2001-2005. Fauna remains found both with traces of human activity and only paleontology finds. Previous analysis gives a possibility to do some conclusions about aspects of existing of these animals and their connection with topographical situation of the Upper Palaeolithic sites.

В останні декілька років палеолітичною експедицією кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка було досліджено ряд місцезнаходжень пізньоплейстоценової фауни на території Середнього Подніпров'я. Фауністичні рештки являються важливим джерелом для реконструкції життєдіяльності первісних суспільств, адже вона була жорстко детермінована наявністю та складом природних ресурсів певної екологічної зони. Аналізуючи характер поведінки основних об'єктів полювання можна прийти до певних висновків щодо господарської адаптації мисливських колективів. Така реконструкція можлива тільки після ретельного аналізу фауністичних решток цих тварин, їхнього розташування у просторі та топографії.

Хут. Хмільна (Хмілянський кар'єр). Фауністичні рештки були досліджені в 2001 р. Канівською археологічною експедицією кафедри археології та музеєзнавства поблизу с. Хмільна Канівського р-ну Черкаської обл. Місцезнаходження розташоване на високому платоподібному мису, який являє собою південний край Канівських дислокацій при злитті Росі та Дніпра, на лівому боці устя Хмілянського яру. Мис майже зруйнований кар'єром по відобутку піску, в зрізі якого було досліджено сарматське поховання та віднайдені фауністичні рештки плейстоценового часу (Гладких, Рижов, Синиця 2002, 109-111; Рис. 1).

логічний Альманах. Донецьк, 2000. – №9.

Опанасюк А.М., Шидловський П.С. Дослідження Семенівської палеолітичної стоянки в 2004 р. //Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали 4-ї науково-практичної конференції /21-22 квітня 2005 р.). Глухів.

Шидловський П.С. Семенівський комплекс пізньопалеолітичних пам'яток та можливості його інтерпретування // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка: Історія. – Вип.74. Київ, 2004.

Шидловський П.С., Ветров Д.О. Звіт про розкопки пізньопалеолітичної стоянки Семенівка III 2004 р. НА ІА НАН України № 2004/ 81.

З метою з'ясування характеру стратиграфічного положення місцезнаходження та рятування решток від загрози обвалу було закладено шурф. Простежена стратиграфія: 0-0,1 м – дерновий шар; 0,1-0,4 м – гумусований голоценовий ґрунт сіруватого кольору; 0,4-1,3 – гумусований супісок жовтуватого-сірого кольору; з 1,30 – починається чистий плейстоценовий лес жовтуватого-білого кольору з включеннями вапнякових конкрецій. Шурф був доведений до 2 м в глибину.

Фауністичні рештки представлені лопаткою та окремо частиною хребтового стовбуру пізньоплейстоценового коня (*Equus caballus* ?) [визначення Л.І. Рековця], без прямих свідчень людської діяльності, які залягали в товщі щільного світло-жовтого лесу на глибині 1,7-1,8 м від сучасної поверхні. Хребці залягали в анатомічному порядку у непорушеному стані у краю кар'єра, що і дало можливість їхнього виявлення. Крім того, в осипу та у краю кар'єра було знайдено прояви палеоліту – фрагмент розколотого призматичного нуклеусу та уламок призматичної платівки.

Фастів. В 2003 році мешканцями м. Фастів в котловані під будівництво будинку було знайдено фрагменти кісток, які були передані у Фастівський державний краєзнавчий музей. Кістки являють собою праву частину нижньої щелепи плейстоценового коня (*Equus caballus*) з залишками зубів (м3-м2-м1-пм4-пм3), що належить дорослій особині (*adult*) 5–10 років [визначення: Alexis Burgere, Nanterre, Франція].

Кінь – представник відкритих степових біотопів Півдня України. Знахідка його решток на території Середнього Подніпров'я підтверджує думку про наявність в кінці плейстоцену степової рослинності, особливо на відкритих плато та вододілах, що створювало умови для міграцій стад цих тварин з півдня в певні періоди року. Рештки коня (від п'яти особин) з території Дніпровського Правобережжя відомі з Фастівської пізньопалеолітичної стоянки, яку дослідники пов'язують з літнім періодом (Шовкопляс 1955; 2001) і яка також розташована на високій другій терасі балки, що впадає в Унаву (Нужний 2001). Топографічні умови цих знахідок свідчать про безумовний зв'язок решток коня з плакорними ділянками.

С. Межиріч – Гамарня. Місцезнаходження досліджено в 2002 році археологічною експедицією кафедри на території с. Гамарня Канівського р-ну Черкаської обл. Пам'ятка розташована на мису першої надзаплавної тераси, утвореного злиттям Росі та Росави, на схилі невеликої балки по якій проходить ґрунтова дорога, що спускається до Росі, за декілька сот метрів від Межиріцької стоянки. Рештки мамонта було відкрито за повідомленням місцевих жителів про знахідки бивнів. З метою обстеження пам'ятки було закладено три зачистки, в одній з яких було виявлено фауністичний матеріал без свідчень людської діяльності – уламки черепних кісток та великий уламок нижньої щелепи (без зубів) молоді особини мамонта (м2-м3/м3-м4) у віці 8–10 років. Стратиграфічні умови знахідки: 0 – 0,10 – задернований орний шар; 0,10 – 0,25 – гумусоване підґрунтя з рештками кераміки скіфського часу; 0,25 – 0,70 – гумусований мішаний супісок; 0,70 – 0,80 – білястий супісок з крейдовими стягненнями; 0,80 – 1,30 – жовтий супісок з ортзандовими прошарками, в якому залягали фауністичні знахідки. Таким чином, рештки мамонта пов'язані з балковим алювієм і можливо є переміщеними. Шар чистого лесу зустрічається вище по схилу тераси, але його обстеження знахідок не дало.

Поблизу Канівських дислокацій, відкрито значну кількість палеонтологічних решток мамонтів. Під час побудови Канівської ГЕС було зібрано залишки від 46 особин мамонтів (Пидопличко 1976). Відомі й окремі місцезнаходження кісток цих тварин поблизу стоянки, в районі злиття Росі та Росави.

С. Пекарі – устя Росі. Прадавнє русло Дніпра робило в цій місцевості досить стрімкий поворот, змінюючи напрямок течії з північно-південного напрямку на південно-східний. Географічне розташування Канівських височин, зміна напрямку течії, імовірно могли стати тим головним чинником утримання маси загиблих тварин, що підтверджується також відкладами суглинків та заплавних алювіальних шарів, накопичених за короткий відрізок часу. Нарившись на правобережні високі пагорби,

русло проходило далі на південь, підрізаючи круті схили берегів.

Остеологічні рештки тварин були зібрані на цій площі та слугують експонатами багатьох музеїв. Серед цікавих знахідок можна відмітити фрагмент бивня мамонта з орнаментом невизначеного змісту, який знаходиться в музеї Канівського природного заповідника Київського державного університету. Всі екземпляри кісток гарної збереженості, що свідчить про швидке їхнє занурення в пластах покриваючих осадових порід.

Проводячи підводні розвідки на ділянці старого русла Дніпра в районі зруйнованого залізничного мосту на глибині 14 метрів від поверхні води авторами був виявлений хребець мамонта середніх розмірів, імовірно молоді особини. Кінець відростку на хребці відламаний та має сліди природної шліфовки абразивними породами.

На відстані близько 800 м від моста нижче по течії на лівобережній стороні на глибині 15 м в глибоководному жолобі знайдено та піднято на поверхню кістки мамонта. Гомілкорова кістка клиноподібної форми обламана з однієї сторони і має добре збережений суглоб з іншої сторони, довжина її 40 см.

Обстежене русло ріки від пристані могили Тараса Шевченка до пристані Канівського заповідника знахідок палеонтологічного матеріалу не дало з причини техногенних змін русла внаслідок укріплення хвилерізними насипами на правому березі та значною підсипкою крупногравійного та крупно уламкового граніту до самого фарватеру Дніпра, що перекрило усю шельфову зону цієї ділянки.

Знахідки та підйомний матеріал були зафіксовані в районі Пекарської коси у вигляді дрібних залишків кісток, вірогідно, водоплаваючих птахів. Ці рештки значно подрібнені та перевідкладені водними потоками. Розташовані вони на місцях висипки за підводними дюнами, які розповсюджуються в напрямках, перпендикулярних течії ріки.

Значно нижче за течією (приблизно 8 км) при підводних дослідженнях глибоководних руслових жолобів на ділянках устя Росі I – устя Росі II на глибинах більше 15 метрів було знайдено палеонтологічні рештки мамонтів та, імовірно, биків. Такі умови вимивання решток стали можливими завдяки залповим добовим скиданням води з водосховища та збільшенням швидкості течії до 0,6–0,8 м/сек. На нижньому усті були знайдені: гомілкорова кістка довжиною 52 см.; уламок гомілкової кістки довжиною 45 см.; лопатка довжиною 27 см.; трубчасті кістки, імовірно коня, довжиною 36 см, діаметром окружності – 15 см.

Всі знахідки мають темно-коричневий колір, що пов'язано з перебуванням їх у водних розчинах і, як результат, озалізненням поверхні кісток. Збереженість кісток дуже добра, коли гострі, наявність майже на всіх них тріщин по-

вздовжнього напрямку та різної глибини вказують на перебування цих зразків на поверхні та руйнування цілісності більш за все морозобійними тріщинами, що призвело навіть до повного відколу фрагментів. Після занурення під шари осадових порід така руйнація припинялася, тому деякі з них мають добре збережену форму.

Важливо відмітити, що всі без виключення фауністичні рештки були підняті з глибоководних зон руслових ділянок ріки; на схилах берегів (навіть на глибинах більше 10 метрів) таких знахідок зовсім не траплялося. Таку тенденцію можна пояснити розташуванням відкладів залишків значною глибиною залягання. Водні потоки розмивають ці пласти і вивільняють на поверхню фауністичні матеріали. Ділянки ріки нижче впадіння р. Рось, за свідченнями підводників, що занурювалися в цих зонах, також містять матеріали подібного характеру.

Впадає у вічі близькість багатьох стоянок мисливців на мамонтів до місць природних скупчень цих тварин (Чубур 1998). Така ситуація відмічалась для Пушкарівського комплексу, де поблизу стоянки відмічене природне скупчення залишків мамонтів. І.Г. Підоплічко відмічав наявність природних скупчень кісток мамонтів поблизу м. Новгород-Сіверський, де відомий ряд пізньопалеолітичних місцезнаходжень – Новгород-Сіверська стоянка, Чулатів I, II (Підоплічко 1947). Поблизу Мізинської стоянки досліджено не менш 15 місцезнаходжень залишків мамонта; відомі природні скупчення кісток і поблизу стоянки Бужанка. Загалом, в басейні Десни відомо 187 місцезнаходжень решток мамонта, пов'язаних з заплавною алювієм та яружно-балковими відкладами (Чубур 1993). Залишки природних скупчень мамонтових кісток відомі і для пам'яток Середнього Подніпров'я. Так, поблизу Києва та в самому місті відомо близько 14 місцезнаходжень, поблизу яких розташовуються стоянки Кирилівська та Протасів Яр (Шовкопляс 1991; Гладких 1972). Таким чином, знахідка решток мамонта поблизу Межиріцької стоянки підтверджує думку про використання стародавніми мисливцями місць природної загибелі тварин. Переважна більшість решток мамонтів пов'язана з заплавними ділянками великих річок. Але на даному етапі існує певна кількість пам'яток, які розташовані в інших топографічних умовах.

С. Копачів. В 2001 році співробітниками Інституту зоології НАНУ були проведені дослідження місцезнаходження поблизу с. Копачів Обухівського р-ну (Несин 2001). Місцезнаходження являло собою скупчення решток особини мамонта і розташовувалось на краю вододільного плато (220 м над рівнем моря) між притоками р. Стугна. Сперше було висловлено припущення про наявність на цьому місці пізньопалеолітичної пам'ятки. На жаль, в результаті наступних досліджень у 2004 році, спільно з

Кафедрою археології та музеєзнавства, свідчень людської діяльності не виявлено. Радіовуглецеве датування 13200 ± 100 (ГИН 11200).

Палеонтологічні знахідки мамонтів на високих топографічних рівнях відомі і для інших територій Подніпров'я. Так, за даними О.О. Чубура, в Подесенні налічується 22 місцезнаходження решток мамонтів на плато та вододілах (Чубур 1993). Також відома значна кількість пам'яток життєдіяльності людини, які знаходяться на високих терасових рівнях і мають мамонтову фауну у своєму складі.

Семенівка III. В 2004 році були поновлені роботи на пізньопалеолітичній стоянці Семенівка III, яка знаходиться у 4 км на схід від с. Семенівка Баришівського р-ну Київської обл. у долині злиття Трубежу та Недри, поблизу з повністю дослідженими пам'ятками Семенівка I та II. Пам'ятки розташовані на найвищій терасі Трубежу – вододільному плато між Трубежем та Супоем, за 500 м від ур. Вибла Могила, яке являється найвищим місцем в окрузі на відстані 30-40 км (132 м над рівнем моря), з якого добре простежуються долини Недри, Трубежу та Дніпра.

На досліджуваній в 2004-2005 рр. території пам'ятки (8×3 м) виявлено фауністичний матеріал, представлений уламками мамонтових ребер (до 30 см), декількома незначними уламками трубчастих кісток та двома метаподіями (*Metapodia* IV & III), які розташовувались в анатомічному порядку [визначення – *Stephane Pean*, Париж]. З фауністичних залишків відкритих протягом 1997–2001 рр., окрім мамонта, присутні також вовк (*Canis lupus*), бик (*Bison* або *Ovibos*), північний олень (*Rangifer tarandus*), сайга. Привертає увагу кінцівка вовка, яка знаходилась в анатомічному порядку (Нужний 1997). Серед матеріалів 2004 року також присутня трубчаста кістка ссавця, можливо вовка (*Tibia*?).

На всіх трьох пам'ятках Семенівського комплексу в різній мірі представлені рештки мамонта. Якщо на Семенівці I представлені великі кістки цієї тварини – бивні, лопатки, кістки кінцівок у компактному скупченні, то на пам'ятках Семенівка II та III мамонт представлений в основному легкими ребрами. Це дозволяє нам стверджувати, що на Семенівці I провадилось збирання мамонтових кісток, а на інших пам'ятках рештки цієї тварини були результатом мисливської діяльності (Нужний, Ступак, Шидловський 2000).

До пам'яток з подібними умовами розташування можна віднести Фастівську стоянку, на якій виявлено рештки від 11 особин мамонта (Нужний 2001).

Перелічені пам'ятки об'єднуються за такими рисами як: 1. розташування на високих ділянках рельєфу (на плато, платоподібному мису, високих терасах); 2. мамонт складає основну кількість решток серед фауністичних матеріалів. Враховуючи специфіку кожної пам'ятки,

можна визначити різні напрямки господарської діяльності: збирання мамонтових кісток (Семенівка I), утилізацію зібраних кісток (можливо Фастівська стоянка), утилізація мисливської здоби (Семенівка II, III). Але не зважаючи на таку варіабельність, в більшості випадків цю діяльність неможливо пов'язати з великими заплавами ділянками великих річок. Тому неможливо однозначно стверджувати, що «мамонт – типичное животное пойменных ландшафтов. Только высокопродуктивные, увлажненные поймы были способны в перигляциальных условиях обеспечивать необходимый для питания гигантских фитофагов объем растительной массы.» (Чубур 1998).

Мамонт був домінуючим промисловим видом для пам'яток Середнього Подніпров'я. На основі картографування поширення пізньоплейстоценової фауни на південному сході Європи П.М. Долуханов та Г.О. Пашкевич виділили декілька зон поширення ресурсної бази для пізнього плейстоцену і віднесли Середнє Подніпров'я та Полісся до мамонтового фауністичного комплексу (Долуханов, Пашкевич 1977). Тому дослідники виділяють Середнє Подніпров'я як особливу область поширення пізньопалеолітичної культури мисливців на мамонта. Середньодніпровську область з особливостями господарства та культури виділили М.Д. Гвоздовер та О.М. Рогачов, надавши їй рангу окремої культурної області поширення пізньопалеолітичних пам'яток, в рамках якої співіснувало декілька археологічних культур (Гвоздовер, Рогачев 1969). М.І. Гладких виділяє особливий, мамонтовий, варіант господарсько-культурного типу прильодовикових мисливців-збирачів для Середнього Подніпров'я (Гладких 1971; 1977); Л.Л. Залізник реконструює окремий господарсько-культурний тип мисливців на мамонтів (Залізник, 1988, 1993, 1997). Але наявність степових відкритих ландшафтів на ділянках плато Середнього Подніпров'я створювало можливості для міграцій в теплий період року таких типово південних тварин як бізон, сайга (Семенівка III,) та кінь (Фастів, Хмілянський кар'єр).

Звісно, наявність харчових ресурсів в різних ландшафтах в залежності від сезонних змін впливала на характер розселення пізньопалеолітичної людності. Стоянки Середнього Подніпров'я демонструють пристосування мисливських колективів до різних біотопів – від заплавних ділянок великих річок (Мізин, Межирічі, Добранічівка, Гінці) до високих плато та водорозділів (Семенівські пам'ятки, Фастів, Вел. Бугаївка).

Література

Гвоздовер М.Д., Рогачев А.Н. Развитие верхнепалеолитической культуры на Русской равнине // Лесс – перигляциал – палеолит на территории Средней и Восточной Европы (для VIII Конгресса ИНКВА. Париж, 1969).

Гладких М.І. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї // УІЖ. – 1971. – №10.

Гладких М.І. Палеолітичне місцезнаходження Караваєві Дачі у Києві // Археологія, 1972. – №7.

Гладких М.І. К вопросу о разграничении ХКТ и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. Москва, 1977.

Гладких М.І., Рижов С.М., Синиця Є.В. Рятувальні роботи на Канівщині // АБУ 2000-2001 рр. Київ, 2002.

Долуханов П.М., Пашкевич Г.А. Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена – голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палеоэкология древнего человека (К X конгрессу INQUA). Москва, 1977.

Залізник Л.Л. Мисливці прильодовикової Європи в кінці палеоліту та на початку мезоліту // Археологія. – 1988. – Вип. 64.

Залізник Л.Л. Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // Отрочуюче середовище і стародавнє населення України. Київ, 1993.

Залізник Л.Л. Способи життя мисливських суспільств України на межі плейстоцену та голоцену // Археологія. – №1. – 1997.

Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграветські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. – №2. – 1997.

Нужний Д.Ю. Пізньопалеолітичні пам'ятки Південної Київщини // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони. – №№ 10-11. Фастів, 2001.

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки III та особливості весняно-літніх поселень межирічської культури Середнього Подніпров'я // Археологічний альманах. Донецьк, 2000. – №9.

Несин В.А. Позднепалеолитическая стоянка охотников на мамонтов у с. Копачив // Вестн. зоол. – 2001. – Т. 35, №4.

Підопличко І.Г. Палеолітична стоянка Чулатів I // Палеоліт і неоліт України. Київ, 1947.

Підопличко І.Г. Об остатках мамонта из района строительства Каневской ГЭС // Природная обстановка и фауны прошлого. – Вып. 8. Киев, 1976.

Чубур А.А. Система человек – мамонт в бассейне Десны. Курск, 1993.

Чубур А.А. Роль мамонта в культурной адаптации верхнепалеолитического населения Русской равнины в ошашковское время // Восточный граветт. Москва, 1998.

Шовкопляс І.Г. Палеолітическая експедиція 1954 г. // КСИА АН УССР. – вып. 5. Киев, 1955.

Шовкопляс І.Г. Найдавніші пам'ятки Києва // Тези доповідей I-ї наук.-практ. конференції «Проблеми вивчення пам'яток археології Київщини». – Київ, 1991.